

імені Лесі Українки

Збірник

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ І
НАУКОВИХ СТАТЕЙ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 2

**Видавництво
Волинського держуніверситету «Вежа»
Луцьк - 1997**

міщиків було заарештовано і заслано, але конспіративна діяльність не припиняється і проявляється в повстанні 1831 р. на Волині.

Як бачимо, польська політика царату у першій чверті ХІХст. яскраво проявлялася в подіях на Волині. Ставлення Олександра І до Польщі і до західних губерній Росії формувалося під впливом зовнішніх чинників, але було досить послідовним. В тому, що олександрівський період був найбільш сприятливим для польської культури за весь час перебування польських земель під владою Росії, заслуга лише самого імператора, а не загальноросійських настроїв. Деякі питання з цієї сторінки історії вимагають додаткового дослідження, щоб подолати окремі стійкі стереотипи і доповнити її новими цікавими фактами, особливо з волинської минувшини.

¹ - Сковронек Е. Удары с трех сторон //Родина - 1994 - N12 - С.39

² - Skowronek E. Od Kongresu Widentskiego do Nocy Listopadowej. - Warszawa.1987. - S.7.

³ - Аскенази Ш. Царство Польское. 1815-1830 - М., 1915.- С.100.

⁴ - Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897.- Волинская губерния. Т. VIII. - С. 6., 1904 - С.ІХ.

⁵ - Мемуары кн. А.Чарторижскаго и его переписки с Императором Александром І.- М., 1913.-т. 2.-с. 191-19.

⁶ - Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф.361, оп. 1, спр. 4, арк. 138-139.

⁷ - Там же арк. 185-186.

⁸ - Там же арк. 167-168.

⁹ - Там же, ф.363, оп.1, спр.35, арк.121.

¹⁰ - Там же. ф. 359, оп. 1, спр. 2, 29; ф. 361, оп. спр. 4, арк. 179; спр.1,3.

¹¹ - Пресняков А. Е. Российские самодержавия. М. 1990. - С. 215.

¹² - Пресняков А.Е. Экономика и политика польском вопросе начала ХІХ в. //Борьба классов. - 1924. - N1-2.- С.34.

¹³ - Мемуары кн. А. Чарторижскаго...- С. 138-14

¹⁴ - Там же - С. 198-209, 257-263.

¹⁵ - Там же - С. 191-198.

¹⁶ - Там же - С. 251.

¹⁷ - Там же - С. 281.

¹⁸ - Мемуары декабристов. - М., 1988.- С. 325.

¹⁹ - Писаревский Г.Г. К истории польской революции 1830 года. - Баку, 1930. - С. 59.

²⁰ - Пресняков А. Е. Идеология Священного Союза // Анналы. - 1923 - N3. С. 72-81.

²¹ - Куликівська А. М. Польські таємні товариства на Волині і їх зв'язок з декабристськими організаціями // Шоста Всеукраїнська наук. конф. з історії краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С. 453-454.

Надольська В.В. ГРОМАДСЬКЕ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Друга половина ХІХ — початок ХХстоліття стали для Волині періодом функціонування найбільш різноманітної етнічної структури населення. У цей час у губернії закріпилися, переважно у якості постійних мешканців, ряд етнічних груп. Залучені до багатьох процесів соціально - економічного, політичного і культурного життя краю, вони у ряді випадків навіть визначали їх. Серед національностей, що мешкали на Волині, своєю чисельністю і характерним типом розселення виділялися євреї (13, 21% загальної кількості населення губернії).¹

Євреї відзначалися високим рівнем етнічної самосвідомості. Її формуванню сприяли: єврейська соціальна організація -

міщанські товариства,² які зосереджувалися в міських поселеннях або їх частинах; громадське самоуправління, що продовжувало існувати в обмеженому вигляді після відміни кгалів; культурно - національна автономія.

У другій половині ХІХ століття управління єврейських товариств підпорядковувалося у громадському відношенні думам, майстрам, ратушам. Євреї отримали право вступати у міську службу, бути обраними главами, уповноваженими. Згідно з «Міськими положеннями», користуючись правом на обрання, євреї, однак, не допускалися до участі в міських виборних зборах і зібраннях власників будинків. У кожному населеному пункті місцевою управою або міським старостою

сладався особливий список євреїв, які на знові 24 статті «Міського положення» могли б бути введені до складу думи або зібрання уповноважених. З числа внесених у цей список осіб і обиралися губернським у міських справах правлінням міські гласні, але не більше двієї десятої частини загального складу думи. Волинське губернське у міських справах правлінняб наприклад, 18 липня 1894 року розглядало питання про визначення кількості євреїв, які підлягали обранню в гласні (уцької міської думи, затвердивши рішення про достатність введення у склад гласних двого єврея (склад думи був визначений у кількості 20 гласних; число євреїв, внесених у виборчий список, складало 278 чоловік).³ Затверджене співвідношення не відображає реального представництва єврейського населення у містах і містечках, усуваючи євреїв від вирішення важливих проблем у тій місцевості, де вони складали переважну більшість мешканців.

З кагального управління, скасованого у 1844 році, в общині були залишені посади збиранців податків і здавачів з рекрутської повинності. У другій половині XIX століття урядом вводиться посада казенного рабина. Він брався з декількох кандидатів й затверджувався губернською владою, яка видавала фіційне свідоцтво. Кандидатом міг бути лише випускник рабинського училища або загального вищого чи середнього єврейського навчального закладу. Казенний рабин був офіційним представником єврейського товариства урядових установах, пояснював зміст прийнятих законів, вів книги записів, приймав приязню у іудеїв новобранців. Скарги, що виникали в результаті необґрунтованих дій місцевих рабинів, розглядалися губернською рабинською комісією. Міністерством внутрішніх справ призначалася постійно діюча (з 1848 року) рабинська комісія при уряді. Скликалася вона періодично: в 1857, 1861, 1879, 1893 роках.⁴ Від Волинської губернії в ній працював Гоєсман із Житомира.

Законодавством визнавалася необхідність наявності при кожному генерал-губернаторові

євреїв, окрім чиновників з особливих доручень одного або двох в межах постійної осілості євреїв-консультантів з питань всіх правил і обрядів єврейського закону.⁵ Обрані самим генерал-губернатором, вони залишалися в цій службі безстроково, звільняючись за власним проханням або за розсудом генерал-губернатора. В архівних документах збереглися окремі згадки про консультантів-євреїв, які можуть бути непрямим доказом їх діяльності. Щорічно з відрахувань на губернські витрати з загального коробочного збору на утримання вченого єврея при генерал-губернаторові Київському, Подільському і Волинському виділялося триста карбованців, вченому єврею при Волинському губернаторові, — триста карбованців, на утримання рабинської комісії — 742 карбованці.⁶ Наявність спеціальних чиновників з єврейських проблем при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові, який був вищим представником самодержавства в підлеглих губерніях, і якому підкорялися всі місцеві адміністративні та військові установи, а також при Волинському губернаторові, який очолював губернське правління і обіймав адміністративну та поліційну владу, служить переконливим доказом розуміння владними структурами важливості й особливості єврейського питання в імперії намагання частково врахувати при розробці законодавства національні особливості такої значної групи мешканців регіону.

Додаткове дослідження діяльності рабинських комісій, євреїв - консультантів, наслідків впливу на них адміністративних установ дозволить проаналізувати процеси розробки окремих політичних рішень, які безпосередньо торкалися єврейського населення краю.

Урядом були внесені зміни не лише в систему управління єврейськими громадами, які забезпечили пряму залежність виборних осіб від волосної, повітової і губернської влади. З метою поширення російської культури реформуванню підлягала і система єврейської освіти. Багаточисельне єврейське населення західних губерній здавна мало цілу

систему приватних і громадських учбових закладів, які до 1844 року стояли поза контролем органів управління. Навчанням дітей займалася особлива група меламедів або книжників, які поділялися відповідно до об'єму викладання на початкових (даркеде - меламдім) та другорядних (ірбув'я - меламдім). Для вільновідвідуючих ними утримувалася значна кількість училищ, які називалися хедерами або хадарімами. Головним змістом хедерного навчання стало опанування Біблією, єврейською богословською літературою. Для навчання сиріт і бідних дітей створювалися талмуд - тори або притулки. Для отримання освіти більш високого рівня та підготовки до рабинського звання існували ешиботи.

За планом графа Уварова у 1844 році були затверджені головні положення освітньої справи євреїв,⁷ які ставили за мету відволікти єврейське юнацтво від навчання в приватних єврейських училищах та у фанатиків - меламедів, створити умови для переведення єврейської освіти на російські засади. Згідно з положенням про рабинські училища всі навчальні заклади і приватні вчителі підлягають контролю з боку Міністерства народної освіти. Поступово вони повинні були бути замінені спеціально підготовленими викладачами, казенними закладами трьох ступенів: училищами першого розряду (нижчі), друго розряду (середні) і рабинськими училищами.

З метою формування кадрів єврейських вчителів для казенних училищ першого та другого розрядів та підготовки рабинів 19 листопада 1847 року у Житомирі було відкрите рабинське училище.⁸ Воно складалося з трьох підготовчих, чотирьох рабинських, одного спеціального рабинського класів. До училища приймали дітей всіх станів, не молодше десяти років. Загальний курс відповідав чотирьом вищим класам гімназії і продовжувався чотири роки. В училищі викладалася математика, латинська, французька, німецька мови, логіка, російська словесність, географія і статистика, загальна і російська історія, фізика, чистописання, креслення і малювання. Всі

предмети, за винятком іноземних мов, викладалися російською мовою.⁹ У звіті про виконанні єврейські училища чиновник Київського навчального округу відмічав: «Стан єврейських училищ задовільний, коштів і відпускаються на утримання їх, достатньо для найму зручних приміщень в будинках теплі і сухі. Вчителі єврейських училищ більш забезпечені порівняно з вчителями християнських училищ. Методи викладання всіх предметів вчителями вдало пристосовані до заняття з єврейськими дітьми».¹⁰

У 1873 році Житомирське рабинське училище перетворене у єврейський вчительський інститут, на який покладалися подібні завдання.¹¹ Надії на підготовку вчителями християнами єврейського юнацтва у російському дусі не виправдалися. На підставі затвердженої царем доповіді міністра Делянова від 28 листопада 1885 року Житомирське єврейський учительський інститут закрито «за непотрібністю».¹² Вступ євреїв до загальних середніх та вищих навчальних закладів Росії був обмежений 3% для столичних навчальних закладів, 5% для інших південних «смугою єврейської осілої», 10% у «смузі осілої».¹³ Вища освіта давала змогу виїхати за «смузі осілої», жити і працювати у великих містах. Тому частина молоді здобувала освіту за кордоном.

Не дали очікуваного результату і зусилля Міністерства народної освіти у залученні дітей євреїв до навчання у казенні училища першого та другого розрядів. Останні були не популярними серед євреїв. На кінець століття діяли ремісничі (57 хлопчиків) і двокласні училища (130 учнів) у Житомирі, однокласні у Володимир - Волинську (172 учні), Кремінську (151), Острозі, Радзівілові (103), Старокостянтиніві (163).¹⁴ Переважна більшість дітей (7 682) продовжувала навчатися у школах меламедів. У 1895 році їх нараховувалося 685.¹⁵ Збереглися і приватні єврейські училища (15), кількість учнів у них (672) не нагато перевищувала число тих, котрі навчалися у казенних училищах. Плата за навчання в приватних закладах була різною: у жіночих

лиці Н.Розенталь у Рівному навчання в ювних класах коштувало 70 карбованців ік; у чоловічому училищі Крума у Дубно - рб. 50 коп. в місяць.

Навчально-благодійні єврейські школи — талмуд-тори існували у всіх містах і деяких селечках постійної осілости євреїв. Вони склали важливий елемент традиційної єврейської системи освіти та релігійності, їх кількість також пояснює наявність більш високого рівня грамотності серед євреїв порівняно з представниками інших національностей. На думку кореспондента «Волинських губернських відомостей» «талмуд-тори допускають можливості існування поміж рядами зовсім безграмотних і неосвічених людей, яких ми зустрічаємо поміж простодушними іншими народів».¹⁶ У Житомирській талмуд-торі, наприклад, постійно навчалися від 100 до 140 хлопчиків під керівництвом десяти або п'ятнадцяти меламедів і одного машаха або інспектора, в обов'язки якого входить нагляд за роботою меламедів та успіхами учнів у навчальному та виховному відношеннях. Школа знаходилася під безпосередньою опікою двох старшин, які обиралися єврейською громадою. Постійним джерелом фінансування школи були добровільні пожертвування багатих і заможних євреїв. В єврейських хедерах і талмуд-торах виховувалося лише 12 % загальної кількості учнів всіх національностей.¹⁷

Всі єврейські освітні заклади були добре забезпечені навчальною літературою. З восьми книжкових магазинів у Житомирі три були єврейськими. У місті діяли дві приватні друкарні, що друкували видання для євреїв їдишською, єврейською, російською мовами. Друкарні були обладнані окрім декількох протипіслями швидкодрукуючими машинами

і випускали половину всіх єврейських книг, що видавалися у Росії. Згадок про єврейські періодичні видання у Волинській губернії не збереглося.

Окрім національно-релігійної спрямованості єврейських навчальних закладів, існувала ще одна особливість їх функціонування. Матеріальною основою всіх єврейських освітніх закладів, казенних в тому числі, були відрахування від коробочного та свічкового зборів, якими обкладалося виключно єврейське населення. Положення про коробочний збір з євреїв, затверджене у 1839 році, передбачало можливість використання коштів з нього на потреби губернії, утримання доріг і мостів, на потреби рабинів, фінансування синагог, лікарень, молитовних шкіл, а також єврейських навчальних закладів.¹⁸ Свічковий збір призначався виключно на улаштування єврейських училищ і надходив у розпорядження Міністерства народної освіти.¹⁹ Таким чином, держава у царській Росії опікувалася лише цілеспрямованим насадженням русофільства та політичною благонадійністю єврейської освіти, створивши спеціальну систему її фінансування самим єврейським народом.

Євреї при вихованні своїх дітей турбувалися перш за все про їх релігійну освіту, яка полягала у запам'ятовуванні молитв, читанні катехізису, вивченні великої кількості єврейських богословських книг. Релігійному навчанню відводилося належне місце у освітніх єврейських закладах. У формуванні релігійної свідомості важливу роль відігравало обов'язкове відвідування синагог, молитовних будинків і шкіл. У 1895 році вони так розподілялися по містах і повітах Волинської губернії:²⁰

Загальна кількість закладів - 607.

	У містах		У повітах		Всього	
	кам'яні	дерев'яні	кам'яні	дерев'яні	кам'яні	дерев'яні
Синагоги	16	2	35	50	51	52
Школи молитовні	52	135	37	280	89	415

Із уповноважених єврейських міщанських товариств обиралися члени правлінь молитовних шкіл і синагог, які затверджувалися Волинським губернським правлінням. Переписка останнього зберегла детальну інформацію про рік реєстрації, розміщення, назву молитовних будинків і шкіл Луцька, Колківської та Рожищенської рабинських дільниць.²¹ У Луцьку на початку ХХ століття діяли: кам'яна стародавня синагога, синагога «Ашкіназі на Вульці», школи Галасідська, Бойкер, Теслярська, Купецька, Міщанська, Кравецька, Ашкіназі та інші.²² У місті Житомирі — дві синагоги, 36 молитовних будинків. Молитовні школи відвідували у більшості випадків за професійною та становою ознакою, про що свідчать їх назви.

Іудаїзм залишався релігією переважаючої більшості євреїв Волинської губернії. Відсутність духівництва, яке б мало реальну владу, щоб ухвалити постійні правила релігійного побуту, і самостійне проповідництво багатьох єврейських книжників, призвели до появи ряду сект, найбільш масовою серед яких була секта хасидів. Хасиди відрізнялися вірою в цадиків і їх чудодійну силу та релігійною обрядовістю. Російська статистика не виділяла окремих релігійних напрямків серед євреїв, проте дослідники єврейської проблеми в Росії вказували на існуючі релігійні відмінності у єврейському середовищі.²³

З боку уряду законодавчо закріплювалися норми, що всіляко обмежували релігійний вплив євреїв на християнське населення краю: євреям заборонялося наймати служників християнського віросповідання; брати участь у будівництві та ремонті православних храмів, 5 % нормою обмежувалася кількість військових лікарів - євреїв та ін. Перехід з іудаїзму до православ'я заохочувався, проте залишався поодиноким випадком.

Релігійні переконання суттєво позначилися на соціально - економічному, культурному житті єврейського народу, спричинили діяльність ряду єврейських товариств, громадських об'єднань. Багаточисельні і різноманітні братства і товариства ставили собі за мету задоволення

ряду потреб приватного і громадського життя євреїв, переважно пов'язаних з благодійністю релігійними переконаннями.

Традиції зумовили необхідність існування у єврейських міщанських товариствах братств поховання. Їх вплив, як благодійних закладів відчувався у житті кожного єврея. Братства турбувалося про кладовище, про поховання померлих бідних євреїв, про улаштування підтримку шкіл, іноді утримуючи притулки для бідних подорожніх.

Обов'язком всієї єврейської громади, окремих випадках спеціальних товариств «лехом євіонім» (хліб бідним), було пожертвування «кіцви» (милостині). Гроші або хліб роздавалися бідним єврейським сім'ям у саботу та дні свят.

Для надання різноманітної допомоги хворим євреям у більшості єврейських громад створювалося братство відвідування хворих. За кошти братства викликався лікар, відпукалися медикаменти, виділялися гроші сім хворого. У губернії (1884 р.) приймали хворих десять єврейських лікарень - у містах Житомирі, Новоград - Волинську, Остро Старокостянтиніві, Рівному, Дубно, Луцьку, Ковелі, в Любарі Новоград - Волинського повіту і Устилузі Володимир - Волинської губернії. Їх мережа з роками розширювалася. З двадцяти двох приватних притулків та богадельень губернії на початок століття лише дві були християнськими, двадцять утримувалися на кошти єврейських товариств.²⁵

Прибутки товариств євреїв складалися з членських внески, відрахування із сум корабельного збору, гроші з кружок біля синагог, внески від орендарів питних закладів, плата за прокат столового посуду на весіллях, прибутки від григорійської лотереї на користь бідних. Добродійні пожертви складали в середньому 5 карбованців на особу й 30 карбованців на сім'ю в рік.²

Діяльність різноспрямованих добродійних товариств, які складали обов'язковий елемент громадського самоврядування єврейського населення, сприяла в першу чергу збереженню національної свідомості, традицій, самозбереженню єврейських общин в економ

лу, культурному і релігійному відношеннях умов проведення царизмом шовіністично-національної політики. Аполітичність і юфінансування єврейських товариств запечили невтручання урядових структур у функціонування.

На території Волинської губернії продили діяльність також загальноросійські єврейські товариства. Створене у 1863 році товариство для поширення освіти поміж євреїв в Росії виділяло кошти для учбових закладів Волині. Училищу Рожовської з м. Рівне 1894 році виділено 50 карбованців. У 1880 році започатковане Товариство ремісничої і млеробської праці серед євреїв у Росії, яке ікувалося професійними навчальними заадами, допомагало ремісникам і сільськогосдарським працівникам. На утримання ремічного відділення при Острозькій початковій солі ним виділено у 1894 році 150 карбованців, на утримання класів умільців при жіночих училищах м. Рівного — 180 карбованців.²⁷ зичайно, діяльність товариств у губерніях сила фрагментарний характер, не позначається суттєво на життєдіяльності основної маси реїв. Проте існування таких товариств ідчило про високий рівень національної згурваності, піклування про одновірців, котрі мешли на території імперії.

Особливе місце в духовному житті єврейських общин займали стосунки з іншими закордонними організаціями. Зокрема, у іитомирі існував Волинський відділ Палесинського товариства. Уряд країни не перекоджав еміграції євреїв та їх спілкуванню єврейськими громадами за кордоном.

Через діяльність цілої системи єврейських навчальних закладів, задоволення релігійних потреб, через широку мережу молитовних будинків, видання єврейської літератури, оботу громадських об'єднань і товариств, береження окремих елементів самоврядування реалізувалася культурно - національна автономія євреїв Південно-західного краю Волинської губернії зокрема. Однак, політичні й економічні, територіальні обмеження гавили єврейське населення у нерівноправ-

не становище порівняно з мешканцями імперії інших національностей.

¹ - Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. VIII Волынская губерния. - СПб., 1904. - С. IX.

² - Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО), ф. 71, оп.1, спр. 1434, арк. 34 -37.

³ - Державний архів Волинської області (далі - ДАВО), ф. 3, оп. 1,спр. 41, арк. 152.

⁴ - Памятная книжка для евреев на 5655 год от сотворения мира (с 19 сентября 1894 года до 7 сентября 1895 года). - Житомир, 1894. - С. 127.

⁵ - Свод законов Российской империи дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 г. г. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 г. г. Второе издание. - СПб., 1913. - Книга первая.- Томы I-IV . - С. 623.

⁶ - ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 15, арк. 129.

⁷ - ДАЖО, ф. 396, оп. 2, спр. 373, арк. 15; Военно - статистический сборник. Выпуск IV. Россия. - СПб., 1871. - С. 887.

⁸ - ДАЖО, ф. 396, оп. 1, спр. 6, арк. 2 - 5.

⁹ - Там же, спр. 1, арк. 1 - 4.

¹⁰ - ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1306, арк. 50-56; ф. 396, оп. 2, спр. 373, арк. 26-27.

¹¹ - ДАЖО. ф. 354. оп. 1 спр. 1; Центральный державный историчний архів України у м. Києві (далі - ЦДАІУ) , ф. 1423, оп. 1, спр. 35.

¹² - ЦДАІУ, ф. 442, оп. 535, спр. 188, арк. 1 - 24; Волыские епархиальные ведомости. - 1886. - N 3 - С. 86.

¹³ - Свод законов Российской империи ... - Книга 2 . - Тома V-IX. - С. - 1887

¹⁴ - ДАЖО, ф. 67, оп. 1 (доп.) спр. 313, арк. 64 - 65; Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 год. - Житомир, 1912. - С. 123, 127, 387, 393.

¹⁵ - Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. - Житомир, 1895. - С. 64 - 65.

¹⁶ - Волыские губернские ведомости. - 1866. - N 44.

¹⁷ - Статистический обзор Волынской губернии за 1900 год. - Житомир, 1901. - С. 85.

¹⁸ - ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 15, арк. 121-129; ДАЖО, ф. 62, оп. 1, спр. 788, арк. 43-47.

¹⁹ - Свод законов Российской империи ... - Книга 2. - Томы V-IX: С. 1891.

²⁰ - Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. - Житомир, 1895. - С. 22-23.

²¹ - ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 440, арк. 1-16; спр. 530, арк. 7, 13-14; спр. 15, арк. 123-125.

²² - ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 531, арк. 102.

²³ - Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. - СПб., 1877. - С. 311-317; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Том 7. - СПб., 1872.- С. 110-116.

²⁴ - ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 544, арк. 12-13; Волыские губернские ведомости. - 1866. - N 44.

²⁵ - ДАЖО, ф. 67, оп. 1 (доп.), спр. 308, арк. 23-24.

²⁶ - Труды этнографическо-статистической экспедиции ... - С. 206.

²⁷ - Памятная книжка для евреев ... - С. 79, 93, 99, 115.